

ՀԱՐՒՒՐԱՄԵԱՅ ՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

Ներածական նոթեր

Հարիւրամեայ հուսկեան կնիքը վրան նամակ մըն է ստորեւ հրատարակ-
ւողը՝ սովորական թերթ մը թուղթ՝ 20x16.5 սմ. մեծութեամբ, ծալուած չորս
երեսներուն վրայ գրուած սահուն ձեռագրով: Նամակագիրը Նոր կեանքի
խմբագիր Լեւոն Բաշալեանն (1868-1943) է: Գրուած է Լոնտոն՝ 13/2/1899ին,
ուղղուած՝ թերթին աշխատակիցներէն, իր «Սիրելի բարեկամ»ին՝ Միքայէլ Ս.
Կիւրճեանին (1878-1965), անոր Մարտիկ աղա վէպին հրատարակութեան առն-
չութեամբ:

Որպէս «գործի» նամակ՝ գրուած է շատ հապճեպ՝ առանց նկատի առնե-
լու, որ օր մը կրնայ հրատարակուիլ եւ հանրութեան սեփականութիւնը դառ-
նալ:

Իր շօշափած մանր հարցերով, գրականագէտներուն ուշադրութեան
յանձնուող այս նամակը կրնայ հետաքրքրական նկատուիլ Կիւրճեանի, այս
վէպի ստեղծագործական պատմութեան համար: «...Անդրշիրիմեան ... ձայ-
ներ, - պիտի ըսէր գրականագէտ Գառնիկ Ստեփանեան, - ... մեր ականջին յու-
շում են բաներ, որոնք չգիտենք, չենք կարող իմանալ որեւէ այլ տեղից»:

Լեւոն Բաշալեանի նամակը²

Լոնտոն, 13/2/[18]99

Սիրելի բարեկամ,

Ճշմարիտ հաճոյք մը կը զգամ կոր այս բարեկամ բառը ձեզի տալու: Ին-
ծի անանկ կուգայ կոր որ ես ձեզ շատոնց կը ճանչնամ, թէեւ չիտակը չեմ
յիշեր տեղ մը հանդիպած ըլլալ ձեզի:

Ձեզի պիտի գրեմ երկարօրէն: Հիմակ լոկ գործի նամակ մը պիտի ըլլայ
ասիկա:

Մարտիկ աղան որ-, հակառակ ուրիշներուն, ինծի անբաղդատելի վա-
յելքի ժամեր անցընել կուտայ միշտ - Մարտիկ աղան առաջին գլխով ա-
ւարտելու առաջարկութիւններդ կ'ընդունիմ: Բայց, ան ատեն, անպատճառ,
վերջաբան մը պէտք է, թէ ոչ պոչը կտրած բան մը պիտի ըլլայ: Կրնա՞ք
այսպիսի բան մը յարմարցնել: Ձեր բեղմնաւոր մտքին մէջ՝ այսպիսի հնարք
մը դժուար պիտի չըլլայ գտնել:

Այն ատեն, փութալու է: Փետրուար 1ի թիւին մէջ երեւցաւ Ձ. գլուխը, եւ
գրաչարը հիմակ շարելու վրայ է է գլուխը՝ յաջորդ թիւին համար: Ձեր յաւե-
լումները եւ զեղչումները ի նկատի առած եմ:

Բնա՛ւ հոգ մի ընէք թէ՛ ձեր իսկութիւնը ունէ կերպով երեւան կը հաննք ասկից: Արդէն շիտակը կ'ուզէք, ինծի եղած հարցումներուն չպատասխանեցի անգամ²: Ես ազատ եմ թերթին մէջ ուզած նիւթս դնելու, եւ ի՛մ միայն գիտնալիք բանս է հեղինակին ո՛վ ըլլալը:

Հիմակ անշուշտ քիչ շատ մնացած ըլլալու է հեղինակը փնտռելու տենդը: Աւելի հանգիստ քուն մը ունիք հիմա անշուշտ:

Բայց ան ինչ վայելք մը եղած ըլլալու է ձերինը, կը կրկնեմ, որ ի տես ձեր շուրջը պոռչտող կատաղութիւններուն, որոնց թերեւս դուք ալ մասնակցելու անբաղդատելի հաճոյքը տուիք ինքզինքնուզ³:

Ինքզինքնիդ չափազանց վարկարեկ ըրեր էք ձեր incognitoին վրայ հաստ խաւ մըն ալ աւելցնելու համար: Շիտակը կը դժուարանամ կոր ձեզի չափ անգուժ ըլլալու ձեզի նկատմամբ: Բայց երեւակայեցէ՛ք անգամ մը, երբ Աղեքսանդրիացիները այդ կարդալուն ըսեն. «Պէ՛տ օնտա՛ն նէ՛ իսթէրլէր քիմ՝ խուսիկ-փուսիկ պիր չօճուք, սէսի չըքմազ: Պու արթըք էտէպսիլլին սօ՛ն տէրէ՛ճէսի. Պու հա՛նկը չարկընըն իշի»⁴:

Շուտ վերջարան մը, բայց աղէ՛կ բան մը:

Ձերդ սիրով
Լեւոն Բաշալեան

Գրապատմական Ընթացքը

Արեւմտահայ վիպագրութեան ձեւաւորումի շրջանէն սկսեալ՝ ԺԹ դարու 50-60ականներուն, եւ անոր զարգացումի յետագայ ընթացքին, կան դէժքեր, որոնց ստեղծագործութիւններուն տեղը եւ արժէքը կ'որոշուի պատմական ժամանակաշրջանին մէջ միայն:

Անոնք ուղեկից գրողներն են, որոնց գեղարուեստական ձեռքբերումները կապուած են գրականութեան զարգացումի տուեալ շրջափուլին հետ:

Այդ գրողները՝ իրենց ժամանակին կ'արձագանգէին օրուան ազգային եւ հասարակական ամէնարագմազան խնդիրներուն, կը նպաստէին գրական շարժումի միտումներուն կազմաւորումին:

Անոնք արձակի ոլորտ կը բերէին նիւթի եւ ոճերու բազմազանութիւն, գրական ուղղութիւններու տարատեսակ դրսեւորումներու արձագանգ:

Մեծ գրականութեան յաւակնութենէն հեռու ըլլալով, այդ ստեղծագործութիւնները ճանաչողական որոշակի արժէք ունին, որոնց գիտական քննութիւնը անհրաժեշտ է հայ գրականութեան պատմական ընթացքին համակողմանի իմացութեան տեսակէտէն⁵:

Արեւմտահայ գրական-գեղարուեստական շարժումին մասնակից գրողները՝ յատուկ նախանձախնդրութեամբ, գրական հրապարակը կ'ողողէին աւօրեայ անցուդարձերու, հասարակական-ազգային կեանքի մանրամասն գեղարուեստական պատկերներով՝ բարձրացնելով գրականութեան դերին նշանակութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ, ստեղծուած այս գրականութիւնը հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ հետազօտելու ԺԹ. եւ Ի. դարու սկիզբի արեւմտահայ գրական կեանքին պատկերը, բացայայտելու օրինաչափութիւնները, որոնք՝ ընդհանուր ըլլալէ գատ, ինքնայատուկ եւ տեղային են՝ հետամուտ ըլ-

լալով հայութեան մտաւոր եւ ընկերային քաղաքական դրսեւորումի արձագանգներուն, մամուլի եւ գեղարուեստական ձեւերու մշակումին⁵։

Քաղաքական երգիծանքը եղած է հայ գրականութեան ժԹ. դարավերջի ոճական առանձնախտկութիւններէն մէկը, որուն ուղղութիւն տուողը՝ իր բազմասեռ երկերով, Երուանդ Օտեանն է (1869-1926)։ Գրական այդ երկերուն օրինակով ասպարէզ եկած են այլ երգիծարաններ այլ Անոնցմէ մէկը Բաշալեանի նամակին «Միրելի բարեկամ»ը, արձակագիր Միքայէլ Ս. Կիւրճեանն է⁶։

Վէպին հրատարակութիւնը

1898-1899ին Լոնտոնի Նոր կեանք հանդէսին մէջ՝ Պարոյր ծածկանունով, լոյս կը տեսնէ Կիւրճեանի Մարտիկ աղա քաղաքական երգիծավէպը, որ անմիջապէս հասարակական քննարկումի առարկայ կը դառնայ⁷։

«Այդ յուզումին ատենն էր, - կը պատմէ Երուանդ Օտեան, - երբ օր մը Շարապասէն Ալեքսանդրիա գացի ուր կը գտնուէր Արփիար (Արփիարեան) որ կը պատրաստուէր վերադառնալ Լոնտոն։

«Խեղճը փորձանքի հանդիպած էր Մարտիկ աղային պատճառաւ։

«Լեւոն Բաշալեան գաղտնարար Արփիարի իմացուցած էր Պարոյրին ո՛վ ըլլալը, սակայն պատուիրելով որ ինչ գատ ո՛չ մէկուն յայտնէ ...:

«Հոն հասնելուս հետեւեալ օրը Արփիար խորհրդաւոր շեշտով մը ըսաւ ինձի, երբ Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք-

«- Եկուր քեզ պարոյրին տանիմ։

«- Ու՞ր է որ։

«- Տեղ մը մեզի կը սպասէ կոր, քեզի հետ ծանօթանալ ուզեց, միայն թէ խօսք պիտի տաս որ մէկու մը չպիտի յայտնես անունը։

«Յոռստացայ եւ միասին ուղղուեցանք Շէրիֆ փաշա փողոցը. յետոյ կողմնակի փողոց մը մտանք եւ կանգ առինք «Զօյա» կոչուած շաքարավաճառի մը խանութին առջեւ ...:

«Ներս մտանք եւ տեսանք որ անկիւն մը նիհար ու տժգոյն տղայ մը նստած է։

«- Ահաւասիկ Պարոյրը, ըսաւ Արփիար։

«- Բայց բուն անու՞նր։

«Միքայէլ Կիւրճեան։

«Նստեցանք եւ սկսանք իրարու հետ տեսակցիլ։ Առաջին վայրկեանէն ջերմ համակրութիւն մը զգացինք փոխադարձաբար, իրարու հանդէպ, համակրութիւն մը որ յետոյ, կամաց կամաց, հաստատուն ու բարեկամական անխառն սիրոյ մը փոխուեցաւ»⁸։

Յետագայ զարգացումներուն իրազեկ, Օտեան կ'ամբողջացնէ իր յիշատակները յայտնելով. «այս վէպին յարուցած գայթակղութիւնը այնքա՛ն մեծ էր որ ի վերջոյ «Նոր կեանք» ստիպուեցաւ զայն կարճ կապել, ամբողջ գլուխներ կրճատելով, այնպէս որ հազիւ թէ կէսը հրատարակուած է։ Եւ այդ պակասաւոր վիճակին մէջն էր որ Ամերիկայի «Ազգ»ը զայն քանի մը տարի առաջ արտատպեց»¹⁰։

Մարտիկ աղա վէպին յետագայ ճակատագիրը

Գարձեալ նոյն յուշերուն մէջ Օտեան կը յայտնէ թէ «տարիներ անցնելէն ետքն ալ Պարոյրի դէմ գրգռումը չանցաւ Աղեքսանդրիոյ հայ գաղութին մէջ, եւ ի վերջոյ, երբ իմացուեցաւ անոր իսկական անունը, ճշմարիտ հալածանք մը սկսաւ Միքայէլ Կիւրճեանի դէմ, այն աստիճան որ խեղճը, քաղաքին մէջ հանգիստ ապրելու համար, ստիպուեցաւ հրապարակաւ յայտարարել թէ «Մարտիկ Աղան գրելով գրական ճախա մը ընել ուզած էր որուն համար կը զղջար»¹¹։ Ըստ երեւոյթին, Կիւրճեանի փորձառութիւնը այնքան ծանր եղած էր, որ ան յետագային ալ մերժեց էր հրատարակութեան տալ *Մարտիկ աղա* «վէպին երկրորդ հատորը»- Արդարեւ, ինչպէս Երուանդ Ազատեան կը վկայէ՝- Անօգուտ անցան բոլոր ինչորանքներս որ ի վերջոյ լոյս աշխարհ հանէր իր նշանաւոր վէպին շարունակութիւնը»¹²։

Այդ յիշատակները աւարտին հասցնելով, Օտեան կը յարէ. «Լոնտոն գրտնուած միջոցիս, երբ սրտերնիս նեղանար գիշերները, Լեւոն Բաշալեանի հետ կը հանէինք Մարտիկ աղայի անտիպ մնացած ձեռագիրները, եւ զանոնք կարդալով հաճելի ժամանց մը կ'ընծայէինք մենք մեզի»¹³։

Որպէս ընդհանուր բնութագրում, արեւմտահայ գրականութեան առաջին պատմագիրը՝ Արփիարեան, իր «Գրական յուշեր»ուն մէջ այսպէս կ'արտայայտուի. «Արեւմտեան հայոց հիմակուան գրականութեան սկզբնաւորութիւնը 1890-էն կարելի է թուագրել. առաջին հանգրուանը դէպի նոր կեանքի մը ժամադրովայրը»։

«Այդ գրականութիւնը պարբերական մամուլին մէջ օթեւանեցաւ եւ տակաւին հոն ասպնջականիլ կը շարունակէ, ո՛չ միայն Պոլիս եւ Իզմիր, այլեւ արտասահման ար»¹⁴։

Կրկնուած թիւրիմացութիւն մը

Կիւրճեանի եւ իր վէպին մասին՝ հրատարակութենէն տասնամեակ մը ետք, առաջին անգամ կը գտնենք մատենագիտական հակիրճ տեղեկութիւն մը. «Գրական ձեռնարկը ցրած է Արփիար-Բաշալեանի *Նոր-Կեանք*ին մէջ (1898, Հոկտ.էն սկսեալ) հրատարակելով «Մարտիկ Աղա» վէպը, դաղթականական եւ կեղծ-յեղափոխական ու հերոսական բարքերու ծաղրածութիւն մը»¹⁵։

Սակայն, իր մանրախոյզ հետազոտութեան ընթացքին, արդի հայ գրականութեան պատմաբան Հ. Մեսրոպ վ. Ճանաչեան (1908-1974) ակամայ թիւրիմացութեան ենթարկուած է, երբ *Մարտիկ աղայ*ին մասին արտայայտուելով, կը գրէ. «Օտեանի երգիծարանական վէպերէն մին է, որուն տակ ստորագրած է Պարոյր կեղծանունը»¹⁶։

Բոլորովին զարմանք պատճառող ուրիշ յայտնութեան մըն ալ կը հանդիպինք ժամանակակից յուշագրողի մը մօտ։

Արձակագիր Ստեփան Կուրտիկեան գտնուած է Պուլքրէշ՝ որպէս Փրոֆ. Յակոբ Ճ. Սիրունիի (1890-1973) անձնական հիւրը. իր հիւրընկալին ձեռնարկի «Ճգնաւորի խուց»ին մէջ տեղի ունեցած գրոյցներէն մէկուն ընթացքին, օր մը Սիրունի յայտնած է.

«- Օտեանի հետ մտերմացայ յատկապէս 1923 թ., երբ ան Պոլիսէն փախուստ տալով, եկած էր Պուլքրէշ, ուր իրմէ առաջ ես էի ապաստան գտած»։

Պուքրէշի մէջ սկսայ հրատարակել «Նաւասարդ» ամսագիրը, որուն Օտեանը եւս աշխատակցեցաւ «Ընկեր Փանջունի տարագրութեան մէջ» պատմութեամբ շարունակ:

«Անգամ մը հարցուցի թէ իր այդքան բազմաթիւ եւ առատ ստեղծագործութիւններէն, անձնապէս որը կը հաւնէր:

«Լուսթիւնը խախտելով, Օտեան կը պատասխանէ.

«- Վէպերու եւ վիպակներու հսկայ դէզին մէջ յաջողածներ ալ կան ...:

«Մարտիկ Աղա»ն ալ թերեւս կարելի է մտցնել յաջողած վիպակներու մէջ»¹⁷:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Արեւմտահայ գրողների նամականի գրական ժառանգութիւն. Գիրք VI, պրակ 1, կազմեց եւ ծանօթագրեց՝ Գ. Ազնաւուրեան, առաջաբան Գ. Խ. Ստեփանեան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1972, էջ 6:

² Նամակը կը հրատարակենք առանց դոյզն հպումներու:

³ «Լեւոն Մկրտիչեան, իբրեւ Հնչակեան պետերէն մին, դիմում ըրած էր Լոնտոն Հեյտնակին իսկական անունը իմանալու համար, սակայն Բաշալեան մերժած էր յայտնելու: Մկրտիչեան պահանջած էր վէպին հրատարակութիւնը դադարեցնեն, Արփիար եւ Բաշալեան ընդդիմացած էին ասոր: Մկրտիչեան հեռագրով հրահանգ տրւած էր դարձեալ վէպը դադարեցնելու, սակայն շարունակուած էր: Ասոր վրայ Մկրտիչեան սպառնացեր էր հրաժարելու եւ կուսակցութենէն քաշուելու»: տե՛ս՝ Երուանդ Օտեան, *Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս (1890-1908)*, Տէր Սահակեան հրատարակութիւն, տպագր. Մ. Տէր Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 141: Այս գիրքը՝ թերթօնալիս ձեւով, առաջին անգամ լոյս տեսած է Պոլսոյ *Ժամանակ* օրաթերթին մէջ, ապա՝ դարձեալ Պոլսոյ մէջ, առանձին հատորով հրատարակուած է 1914ին: Երկու տպագրութիւններուն էջաթիւերը իրարմէ զգալիօրէն կը տարբերին:

⁴ «Պէ՛տ անկէ ի՛նչ կ'ուզեն որ, սուսիկ-փուսիկ մէկ փոքրիկ, ձայնը չ'իլլեր: Ասիկա, այլեւս անամօթութեան վերջին աստիճանն է: Ասիկա ո՛ր ստահակին գործն է»: Հայտատու թրքերէն հատուածը վերծանեց եւ արեւմտահայերէնի թարգմանեց Պերճ Թերզեանը, որուն շնորհալուսթիւն կը յայտնենք:

⁵ Նեյիի վ. Անանեան, *Արեւմտահայ վիպագրութիւն*, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1992, էջ 5:

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Արեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի գլխաշխատողներէն Նեյիի Անանեանի աշխատութեան հիմնական նպատակը եղած է ընդգրկել արեւմտահայ վիպագրութեան զարգացումի քանի մը պատմաշրջաններու հարուստ նիւթերը՝ արծարծելու համար գեղարուեստական զարգացումի ընթացքը եւ օրինաչափութիւնները, որոնք նկատելի են այդ շրջափոխիւրուն:

⁶ Նոյն, էջ 339:

⁷ Նոյն, էջ 208: Միքայէլ Սահակի Կիրճեանի մասին, կենսագրական համառօտ տեղեկութիւններ կարելի է տեսնել *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հատոր 5, Երեւան, 1979, էջ 494. *Հայկական համառօտ հանրագիտարան*, հտ. 2, Երեւան, 1995, էջ 707-708. Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան*, հատոր Բ., Երեւան 1981, էջ 116:

⁸ *Մարտիկ աղան* լոյս տեսած է Լոնտոնի *Նոր կեանք* (Հանդէս ազգային, գրական, քաղաքական) թերթին հետեւեալ թիւերուն մէջ.

Ա. մաս, Ա., թիւ 19, 1 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 297-301:

Բ., թիւ 20, 15 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 306-309:

- Գ., թիւ 21, 1 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 323-327:
 Դ., թիւ 22, 15 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 344-349:
 Ա. մաս, թիւ 23, 1 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 361-366:
 Ա. մաս, Ե., թիւ 24, 15 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 376-379:
 2., թիւ 3, 1 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 43-47:
 Է., թիւ 4, 15 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 60-64:
 Է., թիւ 5, 1 Մարտ, Բ. տարի, 1899, էջ 76-79:
 Բ. եւ վերջին մաս, թիւ 8, 15 Մարտ, էջ 91-96:

⁹ Արեւմտահայ արդի գրականութեան յառաջապահ դէմքերէն Օտեանի Հիւթեղ յուշագրութենէն քաղելով, այստեղ կը փորձենք ուրուագրել ժամանակին ընդհանուր պատկերը: «Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ ՆՈՐ ԿԵՄԵՔԻ առաջին թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն 1898 Յունուար մէկին, Լեւոն Բաշալեանի Հսկողութեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած Հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձնելու համար:

«Նոր Կեանք» առաջին թիւէն իսկ խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան մէջ: Պոլսոյ «Հայրենիք»-ն էր այն որ կը վերածնէր առանց Շահնագարի [հրատարակիչ, 1857-1942 – Տ.Գ.]:

«Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երագներէն մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար...»:

«Եգիպտոսի հայութիւնը մանաւանդ ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ այս ազգային, գրական եւ քաղաքական հանդէսին եւ կարծեմ քանի մը թիւ յոյս տեսնելէ ետքը, Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ, «Նոր Կեանք»ի բաժանորդներուն թիւը երեք հարիւրը անցաւ, ինչ որ պատկառելի բան մըն էր հայկական հրատարակութեան մը համար:

«Բայց ահա՛՝ որ մը ամբողջ Ալեքսանդրիոյ Հայ գաղութը յուզուեցաւ, այնպէս որ անորինակ տագնապի մը մատնուեցաւ «Նոր Կեանք»ի համար:

«Ի՞նչ էր պատահած:

«Իր Հոկտեմբեր մէկի թիւով սկսած էր վէպ մը «Մարտիկ աղա», համեստ խորագրով, որուն ներքեւ իբրեւ հեղինակի անուն կ'երեւար Պարոյր ստորագրութիւնը:

«Առաջին թիւը իբրեւ գրական գեղեցիկ էջ մը հաճուցով կարդացուեցաւ եւ շատեր հետաքրքրուեցան իմանալու համար թէ ո՞ր ծանօթ գրիչը ծածկուած էր այդ Պարոյր անունին տակ:

«Նոյնիսկ Արփիար ու ես չէինք գիտեր ո՞վ ըլլալը որովհետեւ գրութիւնը ուղղակի Լոնտոն՝ Բաշալեանին դրկուած էր: Եւ սակայն սկսնակի մը գրութիւնը չէր ապահովաբար: . . .

«Վերջապէս ամէն մարդ ենթադրութիւններու մէջ կը մոլորուէր:

«Քանի մը թիւ ետքը՝ վէպը կը ներկայացնէր Ալեքսանդրիոյ մէջ հայկական սալոն մը ուր կ'երեւալին գաղթականութեան շատ մը ծանօթ դէմքերը ամենաճշգրիտ՝ եւ սակայն գերագանցօրէն ծաղրանկարուած գիծերով, կին, էրիկմարդ եւ ո՛չ մէկուն ինայտուած էր, ամէնքը հո՛ն իրենց ծիծաղելի կողմերուն բովանդակ մերկութեամբը կ'երեւալին: Իրենց դէմքը, մարմինը, խօսուածքը, հագուստը, ամէն ինչ մէջտեղ հանուած էր անպատկառ չարածճիութեամբ մը:

«Ահռելի փոթորիկ մըն էր փրթաւ քաղաքին մէջ: Տուները, սրճարանները, գրասփայլերը, ամէն մարդ Մարտիկ աղայով կը զբաղէր: Անոնք որ տակաւին վէպին մէջ չէին երեւցած՝ սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէին իրենց կարգին՝ արդէն իսկ ծաղրուածները կը ջանային իրենք գիրենք մխիթարել ըսելով:

«- Մենք մեր կարգը անցուցինք:

«Եւ սակայն եւ ո՛չ մէկը կը ներէր Պարոյրին՝ որուն ո՛վ ըլլալը սակայն չէին գիտեր»։ տե՛ս՝ Օտեան, էջ 137-142:

- ¹⁰ Օտեան, էջ 143: Նոյն կրճատումներով, *Մարտիկ աղան* տպուած է Պոլսոյ Հայրենիքին մէջ եւ երկու անգամ Եգիպտոսի Արեւին (տե՛ս՝ Յարութիւն Մեքերեան, «Երկու խօսք «Մարտիկ Աղա»ի մասին», Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (Պարոյր), *Մարտիկ աղա*, Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1999, էջ 14): *Մարտիկ աղան* «առանձին հրատարակութեամբ եւ ամբողջութեամբ լոյս կը տեսնէ առաջին անգամ ... գրուելէն մէկ դար յետոյ»՝ Երեւանի մէջ, Յարութիւն Սիմոնեանի մեկենասութեամբ (տե՛ս՝ էջ 18): Ան լոյս տեսաւ նաեւ *Յառաջի* մէջ՝ 17 Մայիս-3 Նոյեմբեր 2000 երկարող շրջանին:

¹¹ Նոյն:

- ¹² Երուանդ Ազատեան, *Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ*, Հրատարակչութիւն Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճ, Լա Վերն, Քալիֆորնիա, 1988, էջ 90:

¹³ Նոյն: Երուանդ Ազատեան, որուն Արեւի խմբագրութեան օրերուն «Կիւրճեան երբեմն կը մտնէր խմբագրատուն, ու գրպանէն թուղթի կտոր մը հանելով կը սկսէր կարդալ ... Իր հանած թուղթերը հետզհետէ կը փոխանցէր ինծի, օր մըն ալ անձնական մեքենագրեալ կտակով մըն ալ անոնց բոլորին սեփականութիւնը փոխանցելով ինծի»- Ազատեան, կը հաւաստէ թէ ստանալէ ետք այս նիւթերը - Կիւրճեանի ամբողջ արխիւը, իր բոլոր տպուած եւ անտիպ գործերով, թէքէեանի, Օտեանի, Արփիարեանի եւ Ինտրայի նամակներով նուիրեցի Երեւանի Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին ...» (Ազատեան, էջ 96, 99-100): Սակայն, մեզի կը թուի թէ որոշ նիւթեր նոյնպէս կարելի է գտնել Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, ուր ի պահ դրուած է Լեւոն Բաշայեանի գրական դիւանը:

¹⁴ Արփիար Արփիարեան, *Պատմութիւն ժԹ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան*, Մատենաշար «Համազգային», թիւ 1, տպ. Յուլայրեր, Գաւիթ, 1944, էջ 170:

¹⁵ Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմեց Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Առաջին հատոր, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1900-1912, ս. 1318:

¹⁶ Հ. Մեսրոպ վ. Ճանաչեան, *Պատմութիւն արգի հայ գրականութեան (վերածնունդի շրջանէն մինչեւ մեր օրերը)*, հատոր առաջին, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1953, էջ 512:

¹⁷ Ստեփան Կուրտիկեան, *Արտասահմանի հայ գրողների հետ*, Լոյս Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984: Տե՛ս՝ «Մեծ հրգիծողն ու վիպասանը», էջ 35, 37-39: